

ANNE FRANK

Ronald Wilfred Jansen

Anne Frank

STILLE GETUIGEN

herinneringen aan het leven van een joods meisje

RWJ-PUBLISHING

“ IK WIL NOG VOORTLEVEN, OOK NA MIJN DOOD ! ”
(Anne Frank)

INHOUD

PROLOOG

FRANKFURT AM MAIN

AKEN

AMSTERDAM

HET ACHTERHUIS

KAMP WESTERBORK

AUSCHWITZ-BIRKENAU

BERGEN-BELSEN

EPILOOG

FOTO'S

REISVERANTWOORDING

MONUMENTENOVERZICHT

PERSONENOVERZICHT

BIBLIOGRAFIE

WEBSITES

MET DANK AAN

COLOFON

PROLOOG

Annelies Marie “Anne” Frank (hierna: Anne) staat symbool voor de Holocaust en haar dagboek heeft de wereld veroverd. Over haar zijn veel biografieën en boeken met historische foto’s gepubliceerd. De reizende tentoonstelling “Anne Frank – een geschiedenis voor vandaag”¹ is de meest bezochte Nederlandse expositie in het buitenland. De onderduikperiode van Anne was op de tentoonstelling “Anne Frank, haar leven in brieven” (2006)² verbeeld met een imponerende, panoramische videopresentatie van dagboekteksten. Minder bekend bij het publiek zijn de fysieke sporen – de Stille Getuigen- die herinneren aan Anne in het (stedelijke) landschap.

Mijn interesse voor de Jodenvervolging in het algemeen, en die van Anne in het bijzonder ontstond geleidelijk. In 1994-1996 nam ik deel aan SIW (Stichting Internationale Vrijwilligersprojecten) - projecten in de voormalige concentratiekampen Sachsenhausen en Dachau³ in Duitsland. Ik wilde in gesprek gaan met jongeren uit verschillende landen. Ik was al een jaar of 30. De meeste jongeren begin 20. Maar je bent nooit te oud om te leren.

We discussieerden over het nazisme en de gevaren van het neonazisme en luisterden vol ontzetting naar de verhalen van voormalige kampgevangenen en verzetsstrijders. Ook vonden er discussies plaats onder leiding van historici in aanwezigheid van buurtbewoners. Gelukkig hadden sommigen de moed om deze zwarte bladzijde uit hun Duitse geschiedenis onder ogen te zien. Veel (oudere) Duitsers echter willen hun verleden nog steeds niet onder ogen zien. We deden ook opgravingen en andere activiteiten. Activiteiten die er toe dienden om onderling begrip te kweken, maar ook om plezier met elkaar te beleven.

Tijdens deze werkzaamheden werd ik getroffen door het contrast tussen enerzijds de stilte in de voormalige concentratiekampen en de ellende van de gevangenen en anderzijds het geschreeuw van de kampbewaarders tijdens de oorlog. Ik werd vooral getroffen door de wreedheid van het naziregime. Bijzonder schokkend vond ik de aanblik van lampenkappen die van mensenhuid waren gemaakt.

Een aantal jonge deelnemers kon de gruwelen van het naziregime niet goed verwerken. Films van het Amerikaanse leger toonden schokkende beelden van lijken van de voormalige kampgevangenen in ondermeer Buchenwald.

Het Achterhuis bezocht ik voor de eerste maal in 2001. Het Achterhuis maakt op veel mensen een diepe indruk. Ook op mij. Ik voelde de spanningen van de onderduikers. Ik besepte dat Anne in het web van de nazi's verstrikt was geraakt. Zij was uit haar leefomgeving gerukt. Anne was geïnteresseerd in cultuur, religie en wetenschap en had een grote maatschappelijke belangstelling en was begaan met ieders wel en wee. Gevlucht uit Duitsland, voelde zij zich thuis in Amsterdam en wilde graag tot wasdom komen. Daarom vind ik het erg wrang dat zij vermoord is, enkel en alleen omdat zij een Jodin was. Haar leven werd in de knop gebroken.

Ik kreeg de behoefte om het leven van Anne vast te leggen. Niet door middel van een biografie of een boek met oude foto's, waarvan er al zoveel zijn verschenen, maar op een andere wijze. In 2008/2009 maakte ik een herinneringstocht langs de verblijfplaatsen van Anne; haar woonadressen in Frankfurt am Main, Aken, het Merwedeplein in Amsterdam, haar onderduikadres Het Achterhuis in Amsterdam en de concentratiekampen Westerbork, Auschwitz-Birkenau en Bergen-Belsen (hierna: hoofdlocaties) waar zij gevangen heeft gezeten.⁴ De historische rondreis vertaalde ik in een (foto)boek.⁵

De publicatie van het fotoboek verliep moeizaam. Van het Anne Frank Fonds in Basel mocht ik slechts vijf citaten van Anne gebruiken.⁶ Ik wilde het fotoboek in 2009 publiceren, het jaar dat Anne 80 jaar zou worden. Omdat ik geen reguliere uitgeverij kon interesseren, heb ik het boek in eigen beheer uitgegeven. In een rap tempo heb ik vervolgens de foto's geselecteerd en bewerkt in Photoshop, historische foto's gekocht bij een stockbureau, zelf de opmaak verzorgd en het boek uitgegeven in 2009 via een POD⁷ uitgeverij. Voor de Engelstalige versie van mijn fotoboek moest ik aan Random House⁸ een bescheiden bedrag betalen, omdat ik enkele citaten van Anne had gebruikt uit De Dagboeken. Ook mijn pogingen om subsidies te verkrijgen liepen helaas spaak. Maar ook dat demotiveerde mij niet.

Ik plaatste enige historische foto's naast actuele opnamen genomen vanuit hetzelfde perspectief, waardoor de leegte die Anne heeft achtergelaten pijnlijk zichtbaar werd. Veel mensen vonden mijn invalshoek confronterend en wilden mijn fotoboek graag onder de aandacht van het publiek brengen.⁹ Hanna "Hanneli" Elisabeth Goslar (hierna: Hanneli) (geboren 1928), vriendin van Anne, vond mijn fotoboek mooi.

De Anne Frank Stichting vond mijn invalshoek origineel¹⁰ en het Anne Frank Fonds in Basel was van mening dat mijn foto's een brug vormen tussen het verleden en heden.¹¹ Toch wilden beide organisaties mijn fotoboek niet uitgeven.¹² Jammer. Ik besloot echter niet bij de pakken neer te gaan zitten en aan mijn fotoboek en leesboekje over Anne een slotvervolg te geven.

Dit boek is mijn laatste werk over Anne en een aanvulling op de bestaande historiografie over Anne. Dit boek heb ik geschreven, omdat ik in de periode 2010-2011 meer te weten ben gekomen over de hoofdlocaties en de leefomgeving rondom haar woonplaatsen en onderduikadres en andere plekken die Anne (graag) bezocht.

Een reden om dit boek in te schrijven is ook dat het een van de laatste mogelijkheden was om nog mensen aan het woord te laten die Anne hebben gekend. Ik heb in het boek ook meer aandacht besteed aan de oorzaken van het verdwijnen van het erfgoed dat aan Anne herinnert.

Ik noem de belangrijkste herdenkingsmonumenten die na de oorlog zijn opgericht en die herinneren aan Anne, de oorlog en de Jodenvervolging; aangezien de fysieke leefomgeving van Anne centraal staat in mijn boek ga ik hier niet uitgebreid op in. Herdenkingsmonumenten geven een indruk op welke wijze Anne en de andere oorlogsslachtoffers worden herdacht.

Ik heb verschillende bronnen geraadpleegd. Omdat ik deze uitgave zelf moet betalen heb ik niet weer historische foto's van Anne bij een stockbureau of elders gekocht.¹³ Van Ad Tiggeler¹⁴ mocht ik oude ansichtkaarten uit zijn collectie gebruiken voor mijn boek.

Zijn collectie bevat fraaie beelden die niet bij iedereen bekend zijn, ondermeer van De Wolkenkrabber. Ook Jos Wiersema ben ik dankbaar voor het mogen gebruiken van historische foto's uit zijn collectie ¹⁵, die verder gaan dan de geijkte plaatjes.

Sommige van mijn foto's die ik eerder heb gebruikt voor mijn fotoboek, heb ik weer gebruikt, aangevuld met actuele opnamen van locaties waarvan ik in 2010-2011 ontdekte dat Anne die heeft bezocht en die ik bij het maken van mijn fotoboek over het hoofd had gezien.

Anne hield een fotoboek bij. Van enkele foto's waar Anne op staat afgebeeld –ook met herkenbare achtergrond- is niet bekend welke locatie dit exact betrof. Er ging zoveel aandacht uit naar de publicatie van De Dagboeken, dat na de oorlog niet alle oude foto's adequaat en op tijd zijn onderzocht op hun herkomst. Nu plukt men hier de wrange vruchten van en zijn bepaalde gebouwen niet meer met zekerheid te plaatsen op de juiste locatie. Door zelf op pad te gaan herkende ik gelukkig bepaalde locaties op oude foto's.

Van sommige foto's heb ik niet kunnen achterhalen waar die genomen is. Op een zwart-wit foto ¹⁶ kijken drie tieners in de camera terwijl ze ongedwongen, maar ook enigszins ongemakkelijk bij elkaar staan. De beide jongens dragen nette pakken die afsteken tegen de armoedige omgeving; een kale moestuin met oude, vervelozе schuurtjes. De jongste jongen draagt klompen. Een meisje in een licht jurkje kijkt de fotograaf een beetje nors aan, terwijl ze aan een van de koordjes van haar vest trekt. Het meisje is Anne. De twee jongens op de foto naast Anne zijn Herbert Wilp (hierna: Herbert) (1928-2002) en Hermann Wilp (hierna: Hermann) (1925-1945) die afkomstig waren uit Neuwied bij Koblenz. Herbert en Hermann vluchtten na de Kristallnacht ¹⁷ naar Amsterdam. Niet bekend is waar deze foto is genomen en wat de band tussen Anne en de jongens is geweest.

Alvorens op reis te gaan langs de locaties van Anne bestudeerde ik literatuur om een beeld te krijgen wat er over Anne is geschreven en waar Anne verbleef. Er is erg veel over Anne geschreven. De biografie van Melissa Müller is gestructureerd van opzet en bevat veel belangrijke achtergrondinformatie over Anne.¹⁸

Het niveau van de literatuur varieert sterk ¹⁹ en bijna iedereen borduurt voort op anderen.

In de biografie van Carol Ann Lee (hierna: Carol) staan enkele fouten ²⁰. Een nauwgezette beschrijving van de locaties in Amsterdam die herinneren aan Anne geeft het boek: Polak, Bob, *Naar buiten, lucht en lachen ! Een literaire wandeling door het Amsterdam van Anne Frank* (Amsterdam, 2006). Van het boek van Bob Polak heb ik dan ook dankbaar gebruik gemaakt. Ook in mijn boek staat informatie die al bekend is, aangevuld met nieuwe wetenswaardigheden over Anne en haar verblijfplaatsen vanuit een nieuwe invalshoek.

De Brieven ²¹ en De Dagboeken van Anne ²² vormen de belangrijkste schriftelijke primaire bronnen om de leefwereld van Anne te reconstrueren, die gekleurd zijn door de meningen en interpretaties van Anne die op haar beurt een product was van haar opvoeding, omgeving en tijdgeest. Van de anderen weten we niet hoe zij de onderduik hebben ervaren; behalve Otto Frank (hierna: Otto) (1889-1980) heeft geen van hen de vernietigingskampen overleefd. Ondanks de chaotische omstandigheden op die fatale 4^e augustus 1944 in Het Achterhuis zijn dagboekfragmenten van Anne bewaard gebleven. Veel brieven die Anne schreef toen zij aan het Merwedeplein woonde zijn waarschijnlijk verloren gegaan.

Margot hield in Het Achterhuis een dagboek bij ²³, dat zeer waarschijnlijk verloren is gegaan. Of zou het dagboek van Margot nog ergens liggen onder de plankenvloer van het pand aan de Prinsengracht 263, op een oude vergeten zolder, of als weeskindje ergens in een archief liggen dat niet is geïnventariseerd ? Wie weet.

Soms duikt er nog steeds nieuwe informatie over Anne op. In 2008 werd een briefkaart van Anne in een curiosawinkel in Naarden ²⁴ gevonden en een foto van een van haar vroegere aanbidders. ²⁵ Bij het YIVO ²⁶ doken plotseling brieven op van Otto, waaruit blijkt dat hij met zijn gezin uit Nederland wilde vluchten.

De periode 6 december 1942 tot 22 december 1943²⁷ ontbreekt in versie a. van De Dagboeken. Versie a. is de eerste versie van De Dagboeken. Versie b. is de door Anne geschreven versie die zij na de oorlog in romanvorm wilde publiceren. Versie b bleef onvoltooid -vermoedelijk doordat Anne werd opgepakt- en loopt tot en met 29 maart 1944. Ik ga bij voorkeur uit van versie a - die Anne schreef tussen 12 juni 1942 t/m 1 augustus 1944- , omdat deze versie niet gecensureerd is; hierin schreef Anne haar gedachten rechtstreeks op, zonder deze aan een lezerspubliek aan te passen. Soms bevat versie b. informatie –zoals de beschrijving van Het Achterhuis- die in versie a. ontbreekt.

Otto werkte mee aan versie c. van De Dagboeken: de editie van Het Achterhuis die in 1947 verscheen bij uitgeverij Contact, waaruit Otto bepaalde gevoelige passages verwijderde.²⁸ De wetenschappelijke uitgave van De Dagboeken²⁹ - gemaakt om de beschuldigen van rechts extremisten die vinden dat De Dagboeken een vervalsing zijn³⁰ op wetenschappelijke wijze te ontkrachten- bevat gevoelige passages van Anne die Otto stelselmatig uit publicaties had geweerd.

Een boekje waarin Anne moeilijke woorden noteerde³¹ en de boekencartotheek³² die Anne en Margot bijhielden zijn niet boven water gekomen. Een kasboek waarin Anne tijdens de onderduik teksten overnam die zij interessant vond is behouden gebleven; het “Frank, Anne, Mooie-zinnenboek (Amsterdam, 2004)”. Er zijn enkele losse aantekeningen van Anne uit Het Achterhuis bewaard gebleven en in Het Achterhuis schreef zij ook Verhaaltjes en werkte in 1944 aan een roman (Frank, Anne, Verhaaltjes, en gebeurtenissen uit het Achterhuis. Met de roman in wording Cady’s leven (Amsterdam, 2005)). De verhaaltjes zijn enerzijds schetsen uit haar schuilplaats, anderzijds verzonden sprookjes of herinneringen aan het Joods Lyceum. Zowel in haar verhaaltjes als in haar roman in wording zitten autobiografische elementen. “het is geen sentimentele onzin want de roman van vaders leven is erin verwerkt.”³³

Anne geeft in haar geschriften geen uitgebreide beschrijvingen van haar leefomgeving. Vermoedelijk omdat Anne dit als iets vanzelfsprekends zag.

Net zoals wij het vanzelfsprekend vinden dat wij in vrijheid in onze straat lopen langs de huizen. Pas wanneer iets niet meer aanwezig is, wordt het gemist. Zo ook bij Anne. Tijdens de onderduikperiode wordt Anne zich meer bewust van de waarde van de natuur, frisse lucht en bewegingsvrijheid en beschrijft zij ondermeer de kastanjeboom, de vogels en de lucht boven Amsterdam.

Ook schreef Anne niet gedetailleerd over haar leefomgeving in Aken en Frankfurt. Zij woonde hier erg kort en waarschijnlijk herinnerde zij zich veel zaken uit haar vroegste kinderjaren niet meer. Anne voelde zich tijdens de onderduik vooral Nederlander en had waarschijnlijk geen behoefte om veel aan haar geboorteland herinnerd te worden.

Ik kreeg geen toestemming om inzage te hebben in het archief van de familie Frank. Ik weet niet zeker of dit zin zou hebben gehad; de tentoonstelling ‘Anne Frank – haar leven in brieven’ in het Amsterdams Historisch Museum in 2006 ³⁴ leverde geen nieuwe kijk op Anne en haar verblijfplaatsen. Bovendien hebben sommige auteurs al veel onderzoek gedaan in het archief van de Anne Frank Stichting.

Bepaalde bronnen heb ik niet gevonden, zoals een kaart of brief die Anne mogelijk in een van de concentratiekampen heeft geschreven. Mogelijk werd haar dit onmogelijk gemaakt, of had Anne geen kracht meer om te schrijven. Veel origineel materiaal van de kampen waar Anne verbleef zijn voorgoed verloren gegaan. Wat betreft haar leven in de kampen ben ik afhankelijk van de getuigenissen van anderen.

Ik heb contact gezocht gehad met mensen die Anne (zijdelings) hebben gekend en locaties wisten die Anne heeft bezocht, maar niet heeft genoemd in haar geschriften. Terwijl het reizen langs de locaties van Anne over het algemeen soepel verliep, vond ik het lastig contact te leggen met voormalige vriendinnen en kennissen van Anne. Hun geheugen liet hen soms in de steek en zij leverden soms tegenstrijdige verklaringen. Verder doorvragen leverde soms irritaties bij hen op.

Tussen verschillende mensen heerst er tot op de dag van vandaag onenigheid over wie nu wel of geen vriendin was van Anne.³⁵

Sommige mensen die Anne en Margot hebben gekend zijn moe van de oorlog en alle aandacht die uitgaat naar Anne.³⁶ Niet iedereen wil herinnerd worden aan het verlies van hun familie.

Sommigen die in of vlak na de oorlog geboren waren, zijn te jong om zich iets concreets uit die tijd te herinneren. Voor velen die de oorlog overleefden is een bezoek aan hun oude buurt, De Rivierenbuurt, erg confronterend. Hilde Goldberg - Jacobsthal (Hilde) (geboren 1925) was sinds 1943 niet meer in haar buurt geweest.³⁷ Soms liet de gezondheid van mensen die Anne gekend hebben niet toe om met hen in contact te treden. Ze willen (terecht) dan liever met rust worden gelaten. Met Hermine “Miep” Santruschitz (1909-2010) kreeg ik helaas geen contact meer. Miep was de laatste nog levende helper van de onderduikers in Het Achterhuis.

In 2010 had ik een telefonisch onderhoud met een vriendin van Anne, Hanneli. Dit leverde nieuwe informatie op over de verblijfplaatsen van Anne in Amsterdam. Ook de vele andere personen en organisaties die mij hebben geholpen dank ik –zoals Bernard “Buddy” Elias (hierna: Buddy) (geboren 1925)- en noem ik in mijn “Met dank aan”.

Diverse websites boden mij de gelegenheid een oproep te plaatsten om informatie over Anne en haar woonomgeving te achterhalen.³⁸ Via “Zuidelijke Wandelweg”³⁹ en “Anne in de buurt”⁴⁰ bereikte ik mensen die niet tot de vriendenkring van Anne behoorden, maar wel belangrijke informatie over tot dan toe onbekende verblijfplaatsen van Anne hadden. “Zuidelijke Wandelweg” en enkele andere websites bevatten waardevolle informatie over De Rivierenbuurt, waarin Anne vele jaren heeft doorbracht.

Enkele Duitse kranten⁴¹ wilden helaas alleen tegen betaling een stukje van mij plaatsen waarin ik mensen verzocht informatie over Anne met mij te delen. Ik heb er voor gekozen dat niet te doen, omdat Anne voor mij geen commercieel product is. Haar erfenis is algemeen, cultureel erfgoed.

Mensen die de oorlog (in)direct hebben meegemaakt in Amsterdam gaven mij veel nuttige informatie over de oorlog.⁴² Karel N.L. Grazell (hierna: Karel) (geboren 1928) –stadsdichter Amsterdam- en

Max C. van der Glas (hierna: Max) (geboren 1938)⁴³ – schrijver en overlevende van de Holocaust- hebben Anne niet persoonlijk gekend, maar kennen Amsterdam en haar geschiedenis erg goed.⁴⁴

Via internet bereikte ik mensen, die ik niet kon bereiken via organisaties. Informatie over de architectuur van gebouwen en wijken in Amsterdam haalde ik vooral uit de websites van het Nederlands Architectuurinstituut (NAI)⁴⁵, Gemeente Amsterdam Bureau Monumenten & Archeologie (BMA)⁴⁶ en Joods Amsterdam.⁴⁷ Bepaalde zaken die voorgoed uit het landschap zijn verdwenen, kunnen virtueel worden gereconstrueerd. De kastanjeboom - die in 2010 is omgewaaid- heb ik nog ‘live’ gezien en is in Het Achterhuis Online⁴⁸ nog te zien in al zijn ‘glorie’: Als geheugensteuntje hielp Het Achterhuis online mij bij de reconstructies en voor mensen die slecht ter been zijn is Het Achterhuis online een aanrader.

Ik heb geen buurtkranten gevonden die tijdens de oorlog mogelijk door de familie Frank zijn gelezen. Tijdens WO-II werden er vermoedelijk geen buurtkranten verspreid, omdat er papierschaarste was en de strenge, Duitse censuur roet in het eten gooide. In haar Dagboeken maakt Anne geen melding van het tijdschrift Amstelodamum dat ook in de oorlog verscheen. Er bestaat wel een ondernemerskrant van 11 januari 1940, waarin staat dat Anne een puzzelwedstrijd heeft gewonnen en haar prijs kan ophalen.⁴⁹

Om mijn boek te schrijven was archiefonderzoek, lezen, mensen spreken of op internet zoeken naar informatie onvoldoende. Door te reizen kreeg ik een betere feeling met de ruimte waar Anne verbleef, de afstanden tussen de locaties waar Anne verbleef, de omvang van haar leefruimte en wat er nog herinnert aan Anne in het (stedelijke) landschap. De leegte die Anne achterlaat kon ik alleen maar ervaren door de wereld vanuit haar gezichtspunt te zien.

Om meer gegevens te verzamelen heb ik Amsterdam en Aken in 2010-2011 opnieuw bezocht. Voor het bezoeken en het maken van opnamen van (binnen)locaties heb ik toestemming gekregen van de betrokken personen en organisaties, waarvoor ik hen dankbaar ben.

Ik hoop dat de lezers geprikkeld worden om de verblijfplaatsen van Anne te bezoeken en hun ervaringen met anderen te delen, zodat er meer belangstelling komt voor het culturele erfgoed van Anne, dat meer inhoudt dan Het Achterhuis, De Dagboeken en oude foto's. Tevens hoop ik dat mijn boek een bijdrage levert aan de inventarisatie en behoud van de monumenten die aan Anne herinneren. Particulieren, culturele instellingen, onderzoekinstellingen en de overheid kunnen hier een steentje aan bijdragen. Veel informatie over Anne is nog teveel versnipperd en alles over haar is nog niet bekend.

Ik vind het ook belangrijk dat onderzoek naar het culturele erfgoed van Anne het onderzoek naar de fysieke sporen die andere oorlogsslachtoffers in het landschap hebben achter gelaten stimuleert, zodat iedereen de aandacht krijgt die hij verdient.⁵⁰ De Holocaust heeft, behalve Anne tenslotte nog vele andere slachtoffers gemaakt.

¹ http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Reizende-tentoonstelling/Inhoud_tentoonstelling/

² <http://www.ymere.nl/ymere/index.asp?id=125>

³ Een klein verslag van mijn reis heb ik gepubliceerd in: Nieuwsbrief Dachau. (Stichting Vriendenkring van Oud-Dachauers. Nr. 9 – december 1994) p. 8-9. De locale media besteedde ook aandacht aan het “Jugendbegegnungszeltlager” waaraan ik heb deelgenomen. (Süddeutsche Zeitung, 10-08-1994 p. 7)

⁴ Mijn reisverslag is gepubliceerd in:

<http://joodsactueel.be/2011/01/03/in-de-voetsporen-van-anne-frank-1929-1945/> en in een monumententijdschrift: Jansen, Ronald Wilfred. Stille Getuigen.

Sporen van Anne Frank in het (stedelijke) landschap, in: Monumenten.

Hét tijdschrift voor cultureel erfgoed (Jaargang 32, nummer 5, mei 2011)

⁵ Mijn Engelstalige fotoboek: Jansen, Ronald Wilfred, Anne Frank. A Memorial Tour in Current Images (2009)) en de Nederlandstalige versie zijn opgenomen in de Katalog der Deutschen Nationalbibliothek (<http://d-nb.info/998592757>).

De Engelstalige versie is opgenomen in de

bibliotheekcollectie van het United States Holocaust Memorial Museum.

<http://catalog.ushmm.org/vwebv/search?searchCode=GKEY%5E&searchType=0&searchArg=memorial+tour+in+current+images>

“Historicus Ronald Jansen heeft in een fotoboek laten zien hoe ons fysieke landschap herinnert aan Annes thuiskomst en vertrek, presentatie en afwezigheid. Jansen maakt een rondgang langs de woonadressen van Anne Frank, het onderduikadres en de kampen waar zij gevangen zat: Kamp Westerbork, Auschwitz-Birkenau, Bergen-Belsen. In zijn verslag van een project dat hij zelf omschrijft als een herdenkingstocht of historische rondreis, combineert Jansen oude archieffoto's met foto's die hij zelf maakte vanuit hetzelfde perspectief. Zo is er een foto waarop Anne als driejarige in de zomer van 1932 in de tuin met water speelt. De foto van tientallen jaren later legt de overgebleven stenen vast die van dit tafereel deel uitmaakten. Het huis en de binnenplaats [Ganghoferstrasse 24, Frankfurt am Main, woonhuis familie Frank] vormen nog steeds het decor, maar de spelende kinderen ontbreken. Zo betrapt Jansen de leegte die Anne achterliet.” (Borgman, Erik en Liesbeth Hoeven, Sporen van afwezigheid. Gedenken in stemmen, stenen en stilte (Zoetermeer, 2011) p. 55

De vermelding in de boeken uitgegeven door Unibook – die ik inmiddels uit de handel heb genomen- dat Anne woonde aan de Liebfrauenstrasse 5 in Eschweiler is onjuist; dat is Elsa-Brändström-Strasse 5, Aken. Met dank aan de Anne Frank Stichting (email 14-08-2009) die mij op het juiste adres heeft gewezen.

Het juiste adres met een actuele foto van het huis heb ik gebruikt voor de paperback versie die verkrijgbaar is via CreateSpace: een Engelstalige versie in Full Colour (ISBN 9781466281936) en een Black and White versie. (ISBN 9781463714345)

Sedert 2011 is mijn fotoboek in paperback in Nederland en België te koop bij POD Uitgeverij www.mijnbestseller.nl (ISBN 9789491080555 (Engelstalige versie) en ISBN 9789491080432 (Nederlandstalige versie)). Tevens heb in 2011 nog een paperback tekstboekje in z/w over Anne Frank uitgeven bij Mijnbestseller, getiteld “In de voetsporen van Anne Frank ” (ISBN 9789081423847).

⁶ Email Anne Frank Fonds 16-02-2009

⁷ POD is een afkorting voor Printing on Demand. De auteur verzorgt dan meestal de tekst en de opmaak. De meeste POD uitgeverijen zorgen voor de aanmelding van de boeken bij Centraal Boekhuis in Nederland en Libris in België. Zie <https://portal.boekhuis.nl/cbonline/> voor meer info. De POD uitgeverij zorgt vaak voor de distributie en verkoop. De publiciteit moet de auteur meestal regelen.

Hoogeveen.nu (02-07-2009), Reformatorisch Dagblad (11-11-2009), Weekblad Meppel (25-08-2009), Auschwitz-Bulletin (53, nr. 3, september 2009), De Krant van Midden Drenthe (19-08-2009), De Echo (Editie Zuid 03-02-2010), De Frankfurter Rundschau (13-06-2011) en het NIW (31) besteedden aandacht aan mijn werk. De Hooogeveensche Courant (26-06-2009) en (14-08-2009) schreven uitgebreid over mijn fotoproject.

De krant van Hoogeveen (25-08-2009), Dagblad van het Noorden (01-07-2009), Meppeler Courant (02-07-2009) en andere lokale (internet)media (www.deloodsboot.nl) en websites (<http://anne-frank.startpagina.nl/>, <http://concentratiekampen.loggy.nl/>, http://www.goethe.de/ins/nl/ams/nlindex.htm?wt_sc=nederland, <http://www.stiwot.nl/>) beste(e)d(d)en ook aandacht aan mijn werk op internet. Allen – vooral de Hooogeveensche Courant- dank ik voor hun belangstelling.

⁸ “Random House is the exclusive licence holder for all Anne Frank texts in English within the US and Canada. They paid us a lot of money in order to acquire those rights, which is the reason they can decide whether or not to grant publishing rights of English Anne Frank texts and whether or not they want to charge money for it. This is normal procedure in international publishing.”

(Email Anne Frank Fonds 01-09-2009)

⁹ Verenigingsblad Waffel (juni 2010, nummer 44)

¹⁰ “Er staan prachtige foto’s in. En het idee om plekken waar Anne is geweest te fotograferen is een mooi idee.” (Email Anne Frank Stichting 14-08-2009)

¹¹ Email Anne Frank Fonds 15-12-2008, “So far two members of the board are each holding a copy of your book and they are both very impressed with the book and like it very much.” (Email Anne Frank Fonds 17-08-2008)

¹² Email Anne Frank Stichting 17-02-2009. De Anne Frank Stichting vond dat mijn fotoboek niet paste binnen hun doelstellingen. Echt duidelijk is dit voor mij niet, maar ik accepteer uiteraard hun besluit. De Anne Frank Stichting heeft eigen mensen in dienst die boeken over Anne maken en in hun winkel verkopen.

¹³ <http://www.gettyimages.nl/>

¹⁴ <http://members.casema.nl/a.tiggeler/>

¹⁵ <http://www.amsterdamsetrams.nl/>

¹⁶ <http://www.gettyimages.nl/detail/3229104/Premium-Archive>

¹⁷ De Kristallnacht was een door de nazi's georganiseerde pogrom gericht tegen de Joden in Duitsland (9-10 november 1938)

¹⁸ Melissa Müller kan goed hoofd- van bijzaken onderscheiden, brengt structuur aan in haar boek zonder de chronologie uit het oog te verliezen en plaatst bovendien Anne in een bredere context.

¹⁹ Nog steeds verschijnen er boeken over Anne op de markt, waarvan sommige getuigen van nieuwe invalshoeken. Zoals: Prose, Francine, Anne Frank. Leven en werk van een schrijfster (Amsterdam, 2009), die het artistieke talent van Anne ophemelt. Er is een stripversie van Anne (Jacobsen S. en E. Colón, Het leven van Anne Frank. De grafische biografie geautoriseerd door het Anne Frank Huis (Amsterdam, 2010)).

²⁰ Carol Ann Lee beweert dat Hanneli en haar familie in 1940 emigreerden naar Amerika (Lee, Carol Ann, Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet. Anne Frank 1929-1945 (Amsterdam, 1998) p. 82). Echter Hanneli werd gedeporteerd naar Bergen-Belsen. Op p. 83 schrijft Carol dat Otto's kantoor aan de Singelgracht is gevestigd, dat moet zijn Singel (nummer 400, Amsterdam). (Lee, Carol Ann, Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet. Anne Frank 1929-1945 (Amsterdam, 1998) p. 68).

²¹ Anne Frank Stichting, Anne Frank. Haar leven in brieven (Amsterdam, 2006)

²² De Dagboeken van Anne Frank Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam 1990),

De Dagboeken van Anne Frank Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam, 2001)

²³ De Dagboeken (28-09-1942)

²⁴ <http://www.geheugenvanplanzuid.nl/tijdtijn/kaartAnneFrank.htm>

²⁵ De Telegraaf 26-02-2008

²⁶ <http://www.yivoinsitute.org/>

²⁷ In De Dagboeken (20-05-1944) beschrijft Anne hoe een deel van haar werk verloren gaat door een omgevallen vaas. Mogelijk zaten hier ook Dagboek aantekeningen bij

²⁸ Otto had net zijn gezin verloren en dus was het begrijpelijk dat hij de verwensingen van Anne richting haar moeder schrapte

²⁹ De Dagboeken van Anne Frank Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam, 2001)

³⁰ <http://www.stormfront.org/forum/t215308/>

³¹ "Ik heb weer wat geleerd bordeel en cocotte, ik heb er een apart boekje voor aangeschaft." (De Dagboeken 28-10-1942)

³² "Vader heeft voor Margot en mij een karthotheekdoos leeggemaakt en er kaartjes ingedaan die aan één kant nog onbeschreven zijn. Dit wordt de boekenkarthotheek, we schrijven n.l. alle twee op welke boeken we gelezen hebben, van wie ze geschreven zijn en wat voor datum." (De Dagboeken 27-02-1943)

³³ De Dagboeken 11-05-1944

³⁴ <http://www.ymere.nl/ymere/index.asp?id=125>

³⁵ Eva Schloss meldt in haar boek (Herinneringen van een joods meisje (Breda, 2005)) dat zij vriendschap met Anne sloot. Eva woonde aan het Merwedeplein toen Anne er woonde. Anne spreekt in haar dagboek niet over haar.

³⁶ “Het dagboek van Anne heb ik NOOIT gelezen, ondanks dat onze dochter het een jaar bij ons in huis heeft gelegd. En waarschijnlijk zal ik het ook nooit lezen. Mijn mening over al die publicaties is dat het wel heel erg wordt uitgemolken (...) De geschiedenis is voor mij [Francien woonde nabij de familie Frank] te geconcentreerd op Anne terwijl er zoveel meer in deze buurt is voorgevallen.”

(Francien Bachra Email 21-12-2010)

³⁷ <http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2002-2003/Hilde-Goldberg.html>

³⁸ <http://www.bijbelaantekeningen.nl/blog/2011/01/19/oproep-informatie-over-anne-frank-gezocht/>, De Weekkrant Amsterdam 11-01-2011 p. 4,

<http://www.dichtbij.nl/amsterdam-zuid/regionaal-nieuws/artikel/1882689/gezocht-getuigen-anne-frank.aspx>, www.echo.nl

28-12-2010, <http://hetverhalenarchief.nl/user-stories>,

Nieuw Israelietisch Weekblad (NIW) 17 14-01-2011 p. 37 ,

<http://rivierenbuurt.weblog.nl/2008/05/08/profielschets-stadsdeelvoorzitter/>,

<http://www.seniorennet.nl/forum/viewtopic.php?t=71829&sid=432713e3d58f49e9b534626b863b51a5>, <http://www.deweekkrant.nl/pages.php?page=1528934>,

, Weekblad De Echo Editie Amsterdam Oud-Zuid 02-02-2011,

<http://www.joodswelzijn.nl/de-Benjamin-Joodse-agenda/Oproepjes-activiteiten-ingezonden-door-lezers.aspx>.

Het Centraal Joods Overleg (CJO) heeft geen tijdschrift en plaats op haar website alleen informatie die het CJO aangaat. Sommige organisaties, zoals Gedenkstätte Bergen-Belsen en Stadtbibliothek Aachen, hebben geen nieuwsbrief. Herinneringscentrum Kamp Westerbork en de Anne Frank Stichting in Amsterdam gaven geen reactie op mijn verzoek om een oproep over Anne te mogen plaatsen

³⁹ <http://www.zuidelijkewandelweg.nl/>

⁴⁰ <http://www.anne-in-de-buurt.nl/>

⁴¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung (www.faz.de), <http://www.zeitungsverlag-aachen.de/>, <http://www.az-web.de>

⁴² Max C. van der Glas

⁴³ <http://www.geheugenvanplanzuid.nl/ingezonden/113.htm>

⁴⁴ Dat geldt ook voor enkele andere voormalige buurtgenoten van Anne die haar mogelijk zonder het in de gaten te hebben gehad hebben gezien. “Ik kan u helaas niet verder helpen aangezien ik Anne nooit heb ontmoet. Wel zullen onze wegen zich regelmatig gekruist hebben aangezien wij woonden in de Niersstraat tegenover de school waar Anne enige klassen doorliep. Het toeval wil dat ik in 1961 werkzaam was bij Sporthuis Centrum en daar kennis kreeg aan een Rotterdamse meisje dat eerst heen en weer reisde tussen Amsterdam en Rotterdam maar later een zolderkamer vond bij de familie Vergnes op het Merwedeplein nummer 15. Het dakterras kennen we dus goed alhoewel het wel een klimpartij was om er te komen omdat er geen gewone uitgang was. Overigens ben ik met dat meisje getrouwd en in Januari a.s. [2011] is dat 48 jaar.” (John Hendriks Email 22-12-2010)

⁴⁵ <http://www.nai.nl/bezoek/info>

⁴⁶ <http://www.bma.amsterdam.nl/>

⁴⁷ <http://www.joodsamsterdam.nl/>

⁴⁸ <http://www.annefrank.org/nl/Subsites/Home/>

⁴⁹ Het krantje waar het om gaat heet 'De consument' (Officieel orgaan op verkoopgebied verspreid door winkeliers aangesloten bij de Vakvereniging E.M.M.) van 11 januari 1940. Op pagina 7 staat de uitslag van de prijswinnaars van Raadsel 77 en 78. In groep B won Anne Frank, Merwedeplein 37 een fotoalbum (winkelier J. v. Zalingen). Behalve een kinderpagina, staan er recepten, een feuilleton en reclames in deze krant. De Anne Frank Stichting heeft het krantje geschonken gekregen van mevrouw S.L.L. Fransen in 1996 (Email Anne Frank Stichting 15-12-2011)

⁵⁰ "Sommigen kunnen dat [herinneringen aan Anne] waarderen. Maar wij, tijdgenoten en bewoners van de buurt hebben zoveel huizen zien leeghalen die niet die aandacht hebben gekregen. Wanneer ik zelf had mee kunnen beslissen dan had de woning op het Merwedeplein gewoon in de roulatie van verhuur of koop gezeten." (Francien Bachra Email 08-01-2011).

Haar levendige herinneringen aan de Rivierenbuurt staan op:

<http://www.zuidelijkewandelweg.nl/ingezonden/francienvanderveenbachra.htm>

FRANKFURT AM MAIN

De joodse, verre voorouders van Anne werden vanaf de 17^e eeuw in Duitsland geconfronteerd met antisemitisme en economische ellende. Antisemitisme ofwel Jodenhaat is zo oud als de weg naar Rome.

Keizer Napoleon I (1804-1815) zorgde er voor dat de joden in 1806 rechtsgelijkheid kregen in Duitsland. Duitsland bestond toen uit zelfstandige staten, waarin Pruisen en Oostenrijk toonaangevend waren. Tijdens het Duitse Keizerrijk (1871-1918) namen zowel joden als burgers deel aan het maatschappelijk, economische en sociale leven.

In de loop van de 19^e eeuw industrialiseerde het Duitse Keizerrijk. Niet iedereen plukte hier de vruchten van en bijgevolg nam het antisemitisme toe onder nationaal-socialisten, communisten en conservatieven. Veel antisemieten hadden minder succes in (bank)zaken en wetenschap dan joden en de overheid beschermde de joodse gemeenschap, omdat de Joden geld in de staatskas brachten.

Industrialisatie, kapitalisme, concurrentiestrijd en theorieën over het recht van de sterkste traden op de voorgrond in het economische verkeer. Veel Europese landen wilden hun gebied uitbreiden en strenden fel om koloniën en grondstoffen, waardoor nationalisme en rassentheorieën verder werden aangewakkerd.

Antisemitisme woedde in het Duitse Keizerrijk vooral onderhuids. Omstreeks 1900 had de bedrijfsleider van het Bahnhofhotel Kölner Hof een hekel aan joden en verbood hen de toegang tot zijn pand. Op bierkruiken stonden haatdragende uitspraken over joden, zoals: “Der Jude ist nicht eind Teutscher sondern eind Täuscher”, “Nicht ein Bürger, sondern ein Würger”, “Das Judentum (...) verdient (...) Ausrottung”¹ en “Kauft nicht bei Juden”. Ondanks de Jodenhaat in Duitsland, bleven veel Joden trouw aan hun vaderland.

De (voor)ouders van Anne pasten zich aan de Duitse zeden en gewoonten aan, en werkten zich op tot de welvarende, ontwikkelde bovenlaag van joodse zakenmensen in Frankfurt am Main.

Door zijn centrale ligging aan de rivier de Main ontwikkelde Frankfurt am Main zich in de loop der eeuwen tot een belangrijk handelscentrum.

Otto Frank ging niet naar een Joodse school, maar naar het openbare Lessing Gymnasium. Na zijn eindexamen in 1908 studeerde Otto economie aan de universiteit van Heidelberg. Maar hij brak die studie al na een paar maanden af. Hij werkte een jaar in een bank en kreeg via een studievriend een kans om stage te lopen in het warenhuis Macy's in New York. Begin september 1909 vertrok Otto. Helaas moest hij kort na aankomst al weer terug, omdat op 17 september 1909 zijn vader was gestorven. Na korte tijd vertrok Otto opnieuw. Deze keer bleef hij twee jaar in de Verenigde Staten. Eerst werkte Otto een jaar bij het warenhuis Macy's, daarna bij een bank. In de herfst van 1911 keerde hij terug naar Duitsland. Eerst trad Otto in dienst bij een firma in Düsseldorf die raamkozijnen maakte, daarna stapte hij over naar een bedrijf dat hoefijzers voor paarden maakte.²

De opgekropte frustraties en interne spanningen kwamen tot uitbarsting in WO-I. “Wie die Mehrheit der Deutschen, reagierten die Juden auf die Kriegserklärungen im August 1914 mit vaterländischer Begeisterung zu machen.”³ Oproep van de “Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens”: “An die deutschen Juden! In schicksalsernster Stunde ruft das Vaterland seine Söhne unter die Fahnen. Dass jeder deutsche Jude zu den Opfern an Gut und Blut bereit ist, die die Pflicht erheischt, ist selbstverständlich. Glaubensgenossen! Wir rufen Euch auf, über das Mass der Pflicht hinaus Eure Kräfte dem Vaterlande zu widmen! Eilet freiwillig zu den Fahnen! Ihr alle –Männer und Frauen- stellet Euch durch persönliche Hilfeleistung jeder Art und durch Hergabe von Geld und Gut in den Dienst der Vaterlandes! Berlin, den 1. August 1914.”⁴ Overigens was er toen sprake van een militaire dienstplicht. De propaganda door het Duitse Keizerrijk en de algemeen heersende opvatting in Duitsland dat Rusland schuldig was aan het uitbreken van WO-I wakkerde het Duitse patriottisme van de joden aan. Door de pogroms in Rusland en de verdrijving van joden uit Rusland werd de strijdvaardigheid van de Duitse joden extra aangewakkerd.

WO-I was het eerste militaire conflict op zeer grote schaal, waarbij nieuwe technieken en gifgas werden gebruikt. Veel jonge soldaten stierven in de loopgraven. In totaal stierven ongeveer 17 miljoen soldaten en burgers. Uiteindelijk trok Duitsland aan het kortste eind.

Otto Frank was officier in het Duitse leger en vond het een persoonlijke nederlaag dat Duitsland als de grote verliezer uit de bus kwam.

Na WO-I verkeerde Duitsland in grote nood. Economische crisis en werkloosheid alom. Het land lag in puin. Het Verdrag van Versailles (1919) beschouwde Duitsland als een vernedering. Het afstaan van grondgebied, de ontmanteling van het leger en de herstelbetalingen die het gevolg waren van het verdrag, drukten zwaar op Duitsland.

Tijdens de Weimar Republiek (1918-1933) werden de joden formeel gelijkgesteld met de andere burgers. Echter, in de praktijk leidde de crisis tot meer nationalisme en antisemitisme. Velen vonden dat joden schuldig waren aan de militaire nederlaag en ellende.

In deze periode kwam de bank van de familie Frank in grote problemen door allerlei restricties voor de handel in deviezen. De familie Frank leed privé ook grote verliezen, doordat de inflatie hun spaargeld had verdampt en de familie bovendien over waardeloze oorlogsaandelen beschikte die de familie destijds had gekocht met het oog op een Duitse overwinning.⁵

Het enthousiasme van de Duitse joden vóór WO-II is vergelijkbaar met het hedendaagse enthousiasme van joden in Nederland voor wat patriottisme aangaat. Joden in Nederland staan voor het merendeel achter het Koningshuis en zingen bij officiële gelegenheden, ook in het buitenland, het Wilhelmus uit volle borst mee. In het Duitsland van vóór WO-II was dat niet anders !.⁶

Na de Duitse nederlaag zetten veel joden in Duitsland zich in voor democratie en socialisme.⁷ Ook waren veel joden actief in belangenorganisaties.

Zoals de in 1919 opgerichte “Reichsbund jüdischer Frontsoldaten” die het opnam voor joden die voor Duitsland hadden gevochten in WO-I. Veel joden in Duitsland zetten zich in voor Ostjoden die in Rusland zwaar vervolgd werden.

Voor zover ik weet was de familie Frank politiek niet (erg) actief. Na WO-I neemt Otto met tegenzin de leiding van de bank over van zijn moeder en zijn broer Herbert Frank (hierna: Herbert) (1891-1987).⁸ Herbert heeft geen talent als bankier en de oudste broer Robert (hierna: Robert) (1886-1953)⁹ heeft weinig interesse.¹⁰

Otto was niet in de wieg gelegd als bankier. Hij had zijn studie economie afgebroken en volgens Anne kon haar vader niet goed rekenen. “Ik vertik het gewoon om elke dag van die rotsommen te maken. Papa vindt ze ook verschrikkelijk en ik kan ze haast nog beter als hij, maar feitelijk kennen wij ze alle twee niet zodat we Margot er altijd bij moeten halen.”, aldus Anne tijdens haar onderduikperiode.¹¹

De familiebank in Duitsland liep slecht. In 1923 opende Otto “M. Frank & Zonen” – een filiaal van de familiebank in Duitsland – in een statig grachtenpand in Amsterdam (Keizersgracht 604). Het was een risicovolle onderneming, want in Duitsland heerste een grote deviezenschaarste en waren beperkende maatregelen van kracht voor banken die in deviezen wilden handelen.

Ook in 1923, namelijk op 9 november, pleegde Adolf Hitler (hierna: Hitler) (1889-1945) een mislukte staatsgreep en schreef tijdens zijn korte gevangenschap “Mein Kampf”, de bijbel van het nationaal socialisme. In Nederland was het nog relatief rustig.

Op 31 december 1923 schreef Otto de Nederlandse dochteronderneming van de bank in bij de Amsterdamse Kamer van Koophandel. Otto benoemde Johannes “Jo” Kleiman (hierna: Johannes) (1896-1959) als zijn boekhouder. M. Frank & Zonen was geen succes; de bank ging in 1924 failliet.

In het grachtenpand aan de Keizersgracht 604 ¹² zijn thans meerdere bedrijven gevestigd. In veel details, zoals de brievenbus en de deurknoppen, is de oude architectuur goed zichtbaar. Aan de Keizersgracht staan meer mooie panden met een rijke geschiedenis.

Otto trouwde op 12 Mei 1925, zijn verjaardag, met de 25-jarige Edith Holländer (hierna: Edith) (1900-1945) in de synagoge van Aken. Foto's laten een stralend paar zien op huwelijksreis in Italië. Het was een verstandshuwelijk en het kapitaal dat Edith inbracht kwam Otto goed van pas. Edith ontving een maandelijks toelage van haar moeder Rosalie "Rosa" Holländer-Stern (hierna: Rosa) (1866-1942) uit Aken. ¹³ Otto was eerder verloofd geweest. ¹⁴

"(...) ik meen te weten dat Vader, Moeder getrouwd heeft omdat hij Moeder geschikt vond de plaats in te nemen van zijn vrouw (...) het kan voor een vrouw, die lief heeft niet gemakkelijk zijn te weten dat ze in het hart van haar man nooit de eerste plaats in zal nemen.", schrijft Anne in haar dagboek. ¹⁵

Na de bruiloft was het jonge echtpaar ingetrokken in het huis van Otto's ouders aan de Mertonstrasse 4 in Frankfurt am Main. De twee-onder-één-kap woning had zijn vader, Michael Frank (hierna: Michael) (1851-1909) ¹⁶ in 1901 gekocht. Na de dood van zijn vader zwaaide de moeder van Otto, Alice Betty Frank – Stern (hierna: Alice) (1865-1953) hier de scepter. De grote, statige stadsvilla paste bij de gegoede middenklasse en lag in een elegante woonwijk en beschikte over een aparte dienstbode-ingang ¹⁷, drie balkons aan de voorzijde, een koepel, een centrale toren en een grote tuin.

Otto en Edith kregen twee dochters. Hun eerste kind, Margot Betti Frank (hierna: Margot) (1926-1945), zag het levenslicht op 16 februari 1926. Halverwege het jaar 1927 – Margot had net leren lopen – huurde het gezin woonruimte in een villa aan Marbachweg 307 aan de Betramshöhe aan de rand van Frankfurt am Main in de wijk Dombusch, ruim vier kilometer ten noordoosten van de Mertonstrasse. ¹⁸ De huur was voor de familie Frank betaalbaar. ¹⁹

Het gezin woonde tot eind maart 1931 aan de Marbachweg 307, dat evenals de Mertonstrasse 4 een twee-onder-één-kap huis was. Het grote huis aan het kruispunt in een buitenwijk van Frankfurt am Main is er nu nog. Hun huisbaas had het huis gebouwd met ondersteuning van de Vereniging van Leraren in Frankfurt am Main.

De familie Frank bewoonde de linkerzijde van het complex. In feite bestond het huis uit twee gescheiden woonlagen boven elkaar, die via een trappenhuis met elkaar waren verbonden. Beneden had de familie Frank hun woon- en eetkamer en de bibliotheek ingericht. Otto en Edith waren geen intellectuelen, maar wel belezers. Ik vermoed dat Otto niet erg geïnteresseerd was in de joodse geschiedenis. In 1922 werd het “Museum Jüdischer Altertümer”²⁰ (Untermainkai 14/15) in Frankfurt am Main opgericht. Ik weet niet of de familie Frank dit museum (met interesse) heeft bezocht.

Verder had de familie Frank een keuken, badkamer en een kamer voor Edith. In de kleine kamer stond de sierlijke secretaire van Edith, die ze had meegenomen uit Aken en een boekenkast, waarin ze haar Hebreeuwse gebedenboeken bewaarde. Otto was niet geïnteresseerd in joodse gebruiken en de Thora. De familie van Edith vierde joodse feestdagen, at kosher²¹ en behoorde tot de vooraanstaande leden van de joodse gemeenschap in Aken. Of de ouders van Otto en Edith goed met elkaar konden opschieten kan ik moeilijk inschatten.

Op de verdieping daarboven bevonden zich de slaapkamers van Otto en Edith, de kamer van Margot, de studeerkamer van Edith en de kamer van de huishoudster. De logeerkamer had een balkon aan de achterzijde van het huis en was voorzien van bloempotten. Edith hield van bloemen. Aan de achterzijde van het huis aan de Marbachweg lagen de ingang van het souterrain en een speelruimte.

De ouders van Edith en haar broers Julius Holländer (hierna: Julius) (1894-1967) en Walter Holländer (hierna: Walter) (1897-1968) uit Aken kwamen regelmatig op bezoek. Hun ooms namen Anne en Margot in de auto regelmatig mee naar hun grootmoeder in Aken.

De huisbaas van de familie Frank woonde op de benedenverdieping op nummer 305 en op de bovenverdieping woonde de familie Stab. In het huis ernaast, op nummer 303, woonde de familie Naumann.

Ruim drie jaar na de geboorte van Margot volgde Anne; zij werd geboren op 12 juni 1929 in “der Klinik des Vaterländischen Frauenvereins in der Eschenheimer Anlage”²² in Frankfurt am Main. Een gelukkig moment voor het gezin.

In de zomer zat de familie graag op het balkon achter het huis dat uitkeek op een tuintje en de straat. De kinderen schommelden vaak en speelden graag in de zandbak in de tuin van de familie Stab. In de omgeving van de Marbachweg was toen veel groen aanwezig en in de buurt was volop ruimte voor kinderen om te ravotten.

In oktober 1929 – het geboortjaar van Anne- stortten de aandelenkoersen van Wall Street in en dat was het begin van een wereldwijde economische crisis die nog vele jaren zou aanhouden. Tientallen miljoenen mensen leden onder werkloosheid en armoede, niet alleen in Amerika, maar ook in Europa. Duitsland leed het zwaarst onder de crisis, vanwege de drukkende herstelbetalingen na WO-I. De familiebank werd zwaar door de wereldcrisis getroffen.

De bank vestigde zich noodgedwongen in een goedkopere huisvesting aan de Bockenheimer Anlage 20 aan de rand van het centrum. Anne verwijst in haar Dagboek naar de financiële situatie van haar ouders. “Vader werd in Frankfurt am Main geboren, van steenrijke ouders, Michael Frank had een bank, en was daardoor millionair [miljonair] geworden en Alice Stern was van zeer voornamen en rijke ouders. Michael Frank was in zijn jeugd helemaal niet rijk, maar had zich behoorlijk opgewerkt. Vader had in zijn jeugd een echt rijke-zoontjes leven, elke week partijen, bals, feesten, mooie meisjes, walsen, diners, vele kamers enz. enz. Al dat geld ging na opa’s dood [1909] verloren en na de wereldoorlog [WO-I] en de inflatie was er niets meer van over.”²³

De crisis en het onvermogen van regeringen om het tij te keren leverden een vruchtbare voedingsbodem voor het fascisme in Europa.

De nationaal-socialisten van Hitler kregen in Frankfurt am Main en de rest van Duitsland steeds meer voet aan de grond en gaven als vanouds de joden de schuld van de crisis en de werkloosheid. Omdat Frankfurt am Main een belangrijk financieel centrum was en joden vanouds hier een flinke vinger in de pad hadden zagen de nationaal-socialisten Frankfurt am Main als een plek van waaruit het wereldjodendom zijn wereldheerschappij wilde vestigen.

In toenemende mate werden de joden geconfronteerd met pesterijen. De ouders van Otto waren lid van de vereniging B'nai B'rith.²⁴ Deze hulporganisatie door en voor joden was in 1924 opgericht in Amsterdam. Hoewel Otto niet erg geïnteresseerd was in de joodse traditie, trok hij zich dus al vroeg het lot van de joden aan. Volgens de auteur Melissa Müller bestond de bevolking in Westend (wijk Frankfurt am Main) voor twintig procent uit joden en woonden er aan de Marbachweg en omgeving weinig joden.²⁵ Joodse gebouwen wijzen er echter op dat er toen in de omgeving van de Marbachweg een Joodse gemeenschap actief was. Op 8 september 1929 werd de Joodse begraafplaats aan de Eschersheimer Landstraße geopend, 650 meter van Marbachweg 307 verwijderd. In synagogen werd Hebreeuws onderwezen en er werden voordrachten gehouden. “Der Freisinnige Verein für jüdisches Gemeindeleben”²⁶ gaf onderwijs in de Westend-Synagoge.

Volgens Melissa Müller was er geen synagoge nabij de Marbachweg.²⁷ Vier kilometer van de Marbachweg lag de joodse hoofdsynagoge aan de Börnestraße in de binnenstad. Volgens Melissa Müller bezocht de familie Frank niet de joods (liberale) hoofdsynagoge, maar de synagoge in het stadsdeel Westend.²⁸

De Westend- synagoge, die in 1910 in gebruik werd genomen, was ontworpen door de architect Franz Roeckle (1879-1953) en lag aan de Freiherr-vom-Stein-Strasse 30 en was de eerste synagoge in Frankfurt am Main die lag buiten de oude stadsmuren. Er was ook een synagoge aan de Unterlindau 21-23 (Synagoge der Israelitischen Gemeinde), ongeveer drie kilometer ten zuiden van de Marbachweg.

In de Westend-Synagoge mochten zowel mannen als vrouwen komen. In de binnenruimte en de galerij bevonden zich in totaal 1.600 zitplaatsen. Onder de bezoekers van deze synagoge waren joden wiens voorouders nog hadden gewoond in de Judengasse, een ghetto. Na de orthodoxe synagoge aan de Friedberger Anlage was dit de grootste synagoge van Frankfurt.

Tijdens de crisis nam de populariteit van Hitler toe; hij hamerde er steeds op dat de joden de grote boosdoeners van de crisis zijn en in zijn boek *Mein Kampf* had de dictator zijn plan ontvouwd om de joden uit te roeien. Werkloze arbeiders, uitgerangeerde militairen en industriëlen zagen brood in de oorlogsindustrie.

De Jodenhaat nam steeds meer toe. Otto besloot naar de Ganghoferstrasse 24 te verhuizen toen hij in de gaten kreeg dat zijn huisbaas nazi - sympathieën koesterde. Een en ander moet erg pijnlijk voor Otto zijn geweest. Hij had zich in WO-I ingezet voor zijn vaderland en na WO-I werd hij als jood in Duitsland afgedankt. Otto zal zich verraden hebben gevoeld. Vanaf 1930 verschenen steeds meer propagandageschriften van Hitler, waarin hij de Duitse regering verweet dat zij de joden niet had uitgeroeid vóór WO-I.

Volgens velen waren kinderen zich niet bewust van het dreigende gevaar.²⁹ Margot en Anne waren nog piepjong, maar zullen de spanningen van Otto en Edith hebben gevoeld. Veel ouders deden hun best om hun kinderen van het nazi - gevaar weg te houden.

Een reden om naar de Ganghoferstrasse 24 te verhuizen was tevens dat de bankzaken van Otto steeds slechter liepen en hij moest uitkijken naar een goedkopere huurwoning. Zijn zuster Helene Frank (hierna: Helene) (1893-1986)³⁰ was in 1930 naar Zwitserland verhuisd, waar zich nieuwe beroepsmogelijkheden voordeden voor haar echtgenoot Erich Elias (hierna: Erich) (1890-1984). Zijn broer Herbert zegde de familiebank vaarwel en vertrok in 1932 naar Parijs. Tijdens de verhuizing logeerde Anne tijdelijk bij haar buurmeisje Gertrud Naumann (1917-2002)³¹ aan de Marbachweg 303.